

A PALATÁLIS HATÁROZOTT NÉVELŐ KÉRDÉSÉHEZ

FARKAS JUDIT

1. Bevezetés¹

A jelen kutatás tárgyát képező problémakör, nevezetesen a palatális határozott névelő kialakulásának lehetősége, nyelvhasználatbeli előfordulása, sőt terjedése a veláris formánsokkal váltakozva bizonyos nyelvjárási részlegekben nyelvtörténetírásunk máig vitatott kérdései közé tartozik.

Dolgozatomban épp e jelenség korpuszalapú vizsgálatára vállalkozom pragmatikai keretben Heltai Gáspár Dialógusának (1552) és Hálójának (1570) a nyelvében. A kiindulópontot az az előfeltevés jelentette, hogy a tanulmányozott korpusz névelői helyzetű *e*, *ez* elemeinek feltehetően nem mindenike közelre mutató névmás, hanem egy adekvát pragmatikai szempontú elemzés során kimutatható az említett elemek körében olyan funkcionális eltolódás, mely már a névelővé válás irányába hat. Előfeltevéselem létjogosultsága mellett több érv is szólhat: a névelői helyzetű *e*, *ez* elemek gyakorisága a korpuszban, az *ez e*; *ezt e (ez) + főnév* típusú szerkezetek megjelenése és váltakozása a veláris formánsok és főnév együttesét tartalmazó szerkezetekkel, ugyanakkor az is, hogy a deixisen belül a közelire történő rámutathatóság ténye nemcsak névmási funkcióra utalhat, hanem akár az egyedítést, konkretizálást kifejező névelő(előzmény) sajátja is specifikus nyelvi környezetben. (Gallasy 1992: 745)

Dolgozatomban tehát amellet érvelek, hogy az általam vizsgált középmagyar korpuszban előforduló palatális formáknak van névmás-névelői, névelői használata, ami indokoltá teszi a palatális névelő kérdésének újragondolását a középmagyar kor vonatkozásában, illetve ennek vizsgálatát nagyobb korpuszon. Arra tesztek kísérletet, hogy pragmatikai megalapozottságú szövegtani elemzés keretében az említett névelői helyzetű *e*, *ez* elemek szemantikai és funkcionális összetevőit meghatározzam a szövegértelem mikro-, makro- és mezoszintű szövegtani formáinak, a szövegbeli időjelölésnek, a koreferenciaviszonyoknak és deixisnek a vizsgálatával, a szövegtopik-folytonosságnak, valamint a határozottság funkcióinak, jelentésének és nyelvtani formáinak figyelembe vételével.

¹ Köszönettel tartozom a cikk ismeretlen lektorának hasznos tartalmi vonatkozású javaslataiért és formai észrevételeiért. A fennmaradó hibákért egyedül én vagyok felelős.

A kutatás irányultságát, így az adatgyűjtés szempontjait is a következő problémafelvetések határozták meg: hogyan viselkedik az *e*, *ez* elem névelői helyzetben; milyen kritériumok alapján állíthatjuk, hogy a palatális determináns esetleg névelő-előzményként (névmás-névelőként) funkcionál bizonyos nyelvi környezetekben; milyen szerkezet típusokban fordul elő a palatális determináns mint átmeneti kategória; továbbá előfordulása fonetikai helyzet függvénye-e avagy sem; van-e bármilyen funkcionális megoszlás a névelő veláris és palatális változata között.

Dolgozatom első részében a palatális határozott névelő kialakulásával kapcsolatos kérdésfelvetéseket vázolom a szakirodalom tükrében, majd rátérek azon szempontok meghatározására, melyek alapján egy-egy adatban, szerkezet típusban szereplő *e*, *ez* besorolható a névmás-névelő kategóriájába. A dolgozat további részében az említett Heltai szövegekben névelői helyzetben előforduló *e*, *ez* elemek szemantikai és funkcionális elemzésével foglalkozom. A palatális változat előfordulásának sajátos eseteit képviselik a lexikailag kötött formájú időbeli meghatározások, illetve már a késő ómagyar korra lexikalizálódó *e világ* szerkezet. A pragmatikai szempontú vizsgálatot a palatális és veláris forma váltakozó előfordulása teszi indokolttá e szerkezetekben.

A határozottság kétszeres jelölése többféle módon valósul meg a korszak írásbeliségében. Ezt mutatják az *ez e*; *ezt e*; *ennek e* + *főnév* típusú szerkezetek, ezek gyakori előfordulása és váltakozása az *ez a (az)*; *ezt a (az)*; *ennek a (az)* + *főnév*, illetve *az a*; *azt a (az)*; *annak a (az)* + *főnév* típusokkal.

Végül dolgozatom utolsó részében olyan névelői helyzetű *e*, *ez* elemeket vizsgálok, melyek egyértelműen névmási funkciót töltenek be, és a korszak írásbeliségére jellemző anaforajelölés sajátos eszközeiként funkcionálnak.

1. A palatális határozott névelő kérdése a szakirodalomban

Szakirodalmunk a főnévi kijelölő jelzői szerepű mutató névmásnak és a határozott névelőnek már a korai ómagyar korban meginduló funkcionális elkülönülését, majd a határozott névelő késő ómagyarkori kialakulását olyan grammatikalizációs folyamatként írja le, amelynek során a névelői helyzetű anaforikus távolra mutató névmás funkciója azonos vagy hasonló beszédhelyzetekben épp a gyakoriság okán megváltozik, s az anaforikus utalás erejének csökkenésével fokozatosan a szövegtől független határozottság jelölése kerül előtérbe. Ez olyan grammatikalizációs folyamat, melynek során a funkcionális elkülönülést nem kíséri semmiféle morfológiai változás. (Gallasy 1991: 461–462, 1992: 716–717)

A mutató névmás palatális változata e korban – úgy tűnik – nem, vagy csak részben, és az *a*, *az* névelő kialakulásával bizonyos kölcsönhatásban vesz részt hasonló folyamatban. Nyelvtörténetírásunk annak magyarázatát, hogy a palatális változatból nem válik teljes értékű, prezentatív funkciójú névelő, vagy legalábbis ebben a korban nem, mutató névmási rendszerünkre jellemző távol–közel oppozícióban látja. Ez ugyanis kizárja a párhuzamos fejlődés lehetőségét, annak ellenére, hogy a palatális változat is előfordul névelői helyzetben, viszonylag gyakran anaforikus elemként vagy deiktikus funkcióban állandósuló, lexikalizálódó szerkezetekben. (Gallasy 1992: 745)

A határozott névelő palatális változatának kialakulását illetően azonban a vélemények megoszlanak egyfelől a tekintetben, hogy számolhatunk-e a késő ómagyar korban, vagy akár a középmagyar korban a palatális névelő létezésével, avagy sem; másfelől pedig, a palatális névelő névmási származtatása avagy nyelvi különfejlődés, hangtani elváltozás útján történő kialakulása tekintetében.

Szabó Géza *A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez* (Szabó 1975) című tanulmányában úgy véli, hogy az *e*, *ez* névelő kérdése a szakirodalomban az *a*, *az* határozott névelő kialakulásának „járulékos problémájaként” jelentkezik, s mint ilyen, nem kellőképpen tisztázott. A párhuzamos fejlődés lehetőségét kizárja, nem tartja ugyanis valószínűnek, hogy a kijelölő jelzői funkciójú anaforikus távolra mutató névmásból származó veláris határozott névelő kialakulását követően hasonló folyamat zajlott volna le az egyes nyelvjárási részlegekben az azonos helyzetű és funkciójú palatális mutató névmás esetében is (Szabó 1975: 35). Tanulmányában a nyelvi különfejlődés mellett érvel. Az *e*, *ez* névelő 20. századi nyelvföldrajzi vonatkozásait számba véve megállapítja, hogy a palatális változat az *a*, *az* névelővel váltakozva kivétel nélkül peremnyelvjárásokban és külső nyelvjárászigeteken él, és hogy ezekben a nyelvjárásokban keletkezhetett a veláris változathoz bizonyos fonetikai helyzetekben hangrendi átcsapás, elhasonulás útján (Szabó 1975: 40). Úgy véli, a jelenség nyelvföldrajzi adatolásai egybevágnak nyelvtörténeti ismereteinkkel.

A magyar nyelv történeti nyelvtana (vö. Gallasy 1992: 755) nem veti el egy későbbi nyelvi különfejlődés lehetőségét e nyelvjárásokban, a kései ómagyar korra vonatkoztatva azonban nem tartja bizonyíthatónak, mégpedig több okból. A kései ómagyar kor nyelvemlékeiben az *e*, *ez* területileg változó arányban ugyan, de mindenütt előfordul, és a szerző megállapítása szerint a prezentálás mint a névelő legjellemzőbb szófaji sajátossága nem jellemzi a

késő ómagyarkori, sőt a középmagyarkori szövegekben névelői helyzetben megjelenő *e*, *ez* elemeket sem, bár a középmagyar korban ezek már viszonylagos gyakorisággal fordulnak elő az *a*, *az* határozott névelők mellett, ezekkel keveredve. Szabó érvelésére válaszolva a nyelvjárási területi egymásra vetítést sem tartja megnyugtató érvnek.

Benkő (1957: 82) és Kovács (1971: 88–89) a palatális névelő névmási származtatása mellett foglal állást. Benkő a jelenséggel kapcsolatosan két figyelemre méltó megállapítást tesz, miszerint problematikus a jelenség lokalizációja, és akár többgócú jelenségről is beszélhetünk; másfelől a 15. századtól datált palatális névelő folytatásának tekinti az egyes mai nyelvjárástípusokban létező palatális névelőt. Szabó (1975: 39) ezt a gondolatmenetet folytatva és Benkőre hivatkozva fogalmazza meg, hogy az *e*, *ez* névelő 20. századi nyelvföldrajza nyelvtörténeti szempontból is tanulságos, illetve hogy a palatális névelő nyelvjárásainkban nagy valószínűséggel sokgócú jelenség, s mint ilyen, a különböző nyelvjárások hangtani viszonyai alapján más-más hangtani változás útján jött létre a veláris változathoz.

A Kovács idézte példák szövegekörnyezet nélküliek, így még azokban az esetekben sem lehet eldönteni, hogy névmásról vagy névelőelőzményről van-e szó, amikor a szerző a szövegben *e*, *ez* ~ *a*, *az* váltakozást jelez. Ellenben sok példát idéz az *ez*, *e*: *ezt e (ez) + főnév* típusú szerkezetekre, amelyekben már bizonyosan névelővel kell számolnunk. A palatális formánsok előfordulását kizárólag fonetikai helyzethez köti, aminek sajnos sok esetben saját példaanyaga mond ellent.

A fentebb vázoltakhoz hozzá kell tennünk, hogy bár az *a*, *az* határozott névelő kialakulásának folyamata a 14. század végéig lezárult, középmagyar kori nyelvtanaink bizonyos esetekben arról tanúskodnak, hogy névelő és mutató névmás a nyelvhasználatban a korabeli beszélő nyelvérzéke szerint még mindig nem vált el funkcionálisan szigorúan egymástól, s ebben a folyamatban a palatális forma is részt vesz. Szathmári (1968: 184, 312) megállapítja, hogy Szenczi Molnárnál a névelő fogalma nem csupán a veláris formához kötődik, hanem a palatális változathoz is; Pereszlényi Pál pedig Szenczihez hasonlóan névelőnek tekinti az *az*-t, *ez*-t egyaránt; ugyanakkor Szathmári azt is hangsúlyozza, hogy említett nyelvtaníróink nyelvi tudatában nem válik el élesen a határozott névelő a mutató névmástól. Pereszlényi a névszók előtt álló névelők ragozásáról beszél, tulajdonképpen olyan esetragozási paradigmákat közöl, melyekben a mutató névmás, illetve a mutató névmás és

esetenként a határozott névelő együttesét tartalmazó főneves szerkezetek esetragozási rendszerét mutatja be, miközben funkcionálisan a mutató névmást is névelőként kezeli (Pereszlényi 1682/2006: 63–73). A névelő kérdéssel az igék tranzitivitása és a határozott ragozás kapcsán is foglalkozik (Pereszlényi 1682/2006: 227), ám azt láthatjuk, hogy névelőnek minősíti a névmási utalószót is; a névelők használati szabályait rögzítő részben pedig az összetett névmási határozószók névmási elemét is. (Pereszlényi 1682/2006: 403)

Mindezen tények, érvek amellett szólnak, hogy bár késő ómagyarkori nyelvemlékeinkben nincs példa arra, hogy a palatális forma igazi, prezentáló funkciójú névelőként szerepelne, mégsem zárhatjuk ki teljesen annak lehetőségét, hogy a közelre mutató névmásból névelői helyzetben, bizonyos nyelvjárási részlegekben kialakulhatott *e*, *ez* névelő (előzmény). Ennek továbbfejlődését, terjedését, előfordulásának jóval nagyobb gyakoriságát éppen ezekben a nyelvjárási részlegekben korlátozhatta a kialakult *a*, *az* névelő erőteljes térhódítása a középmagyar korban, egyre nagyobb konvencionáltsági foka, vagy akár az írásbeli nyelvhasználatot szabályozni hivatott normatív törekvések, bár ez utóbbiak recepciója, hatósugara kétségtelenül nem mondható széleskörűnek, másfelől meg a korabeli nyelvtanok egyikében-másikában épp a nyelvtaniró bizonytalanságával kell számolnunk.

3. Az *e*, *ez* előfordulása névelői helyzetben

A névelői helyzetű palatális változat névmási, névelői megítélése a középmagyar kor írásbeliségében sem mutatkozik egyszerű feladatnak, és feltételezi egy olyan kritériumrendszer felállítását, melynek alapján az egyes szerkezetípusonkénti előfordulások besorolhatók vagy sem a névmás-névelő átmeneti kategóriájába, vagy éppen a névelőébe.

A névelőt mint a határozottságot kifejező eszközt alkalmazzuk, s mint ilyen, általános tulajdonsága az ismertség jelölése, mely adódhat a szituációs kontextusból, illetve a tematikus kontextusból; az előbbi esetben a névelő a deiktikus utalásban, rámutatásban, az utóbbi esetben pedig az anaforában játszik szerepet. Meg kell azonban jegyeznünk, óvatosságra int bennünket az a tény, hogy amit egy adott kor embere ismertnek tekint(het), az történetileg változó, s mindig szituációfüggő, de az sem mellékes kérdés, hogy a mindenkori beszélő kinek a tudásához igazítja azt a dolgot, amelyről ismertként beszél. (Gallasy 1980: 343)

Ugyanakkor a névelő képes kifejezni egyedítést, konkretizálást, ami akár az ismertség említett típusaival együtt is megjelenhet.

A határozottság több tényező együtthatásából is előállhat (Gallasy 1992: 736, 750; Wacha 1991: 83), ami a mi vizsgálatunk szempontjából további két kritérium figyelembe vételét feltételezi: a felcserélhetőségét, illetve a szórendi kötöttségét az egyes szerkezet típusok vizsgálatában. Ez utóbbi szempont igen hasznos lehet a lexikális kötöttségű (funkciójában esetleg elhomályosult) névmási elemet tartalmazó szerkezetek és a névelős szerkezet elkülönítésében. A felcserélhetőség kritériumánál szükségesnek tartanám a differenciálást, ez ugyanis bizonyos szerkezet típusok esetében (határozott névelős birtokos személyragos főneves szerkezet) a határozott névelős és névelőtlen forma, más esetben viszont a palatális és veláris formánst tartalmazó szerkezetek felcserélhetőségét jelenti.

Hasonlóképpen a névelői (névmás-névelői) státus ellenőrizhetősége szempontjából igen fontos szempont lehet a todalékolhatóság/todalékolhatatlanság, ám e tekintetben is nagy szükség van az óvatosságra, különösen az olyan lexikális kötődésekben, mint az időmegjelölések vagy az *e világ* típusú szerkezet vizsgálatában.

3.1. *Névmás avagy névmás-névelő?*

- (1) *Bezzeg bolondul cheleköttemén, hogy eddig è ledérfég vtan iártam, à pokol tarfafag kőzet.* (Dial C6a)
- (2) *De kérlec, ió Antal vram, végezdél à tób gonofsagokat is, kic à réþgefégből támadnac. ANT.Kichoda þámlalhatna el è foc ondokfágokat?* (Dial M5b)
- (3) *...Ezokaértis mindéltig è poffamon kel vífelně à Bakhus tzimerét...* (Dial I3b, I4a)
- (4) *...Mert az igaz kereþtyének nec è terméþetec, hogy őremeft þólnac Christuf felől.* (Dial M3a)
- (5) *...Mert à borr kitolta feyéből mind az okofságot, s' mind az eþt. Olyan feyedelmeket mond [ti. Jób könyve] hogy vet a népre, à népnec búneiért. Ez ilyen réþeges es tobzodo feyedelmec es bírác, miért hogy ez ételbe es italba, mind reggel, s' mind estue, foglalatofoc, elfeleytic à þegény népnec nyaualyát...* (Dial H6a)

Az *è ledérfég*, *è foc ondokságokat* szerkezetek megértésében szerepet játszik a tematikus kontextus, hiszen távolabbi szövegrészekben többször esik szó a ledérségről és a részegségből származó undokságokról. Nem zárható ki tehát a koreferenciális viszony lehetősége, s azt is tudjuk, hogy a palatális forma gyakran használatos a szövegtéma kiemelésének jelzésére, s mint ilyen, az anaforában játszik szerepet. Ennek ellenére az (1) példa közvetlen és távolabbi szöveggörnyezetét tekintve a névmási utalás nem tűnik erőteljesnek, az *e*, *ez* elem funkcióját sokkal inkább a referens ismertségének jelölésében határozhatnánk meg. A (2) példa esetében viszont a deiktikus rámutatás lehetőségével kell számolnunk, ami nem zárja ki egyértelműen a palatális determináns névmás-névelői értékét, besorolhatóságát, de nem is támasztja alá föltétlenül.

Az *è poffamon*, *è termésfete*c szerkezetekben a determinálás elsődleges grammatikai eszköze a birtokos személyrag, amely önmagában reprezentálja a határozottságot, a szerkezet nem kíván meg sem névmási, sem névelői determinálást. A birtokos személyragos főnevek előtti névelőzés a határozottság kétszeres jelölésének igényével, szokássá válásával és terjedésével magyarázható. A birtokos személyraggal egyedített főnevek akár közeliként is megjelölhetők, így a palatális alak az *è poffamon* szerkezetben exoforikus rámutatásként is értelmezhető, bár sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy azt jelöli, csupán egyetlen entitás elégíti ki az adott leírást, azaz hogy épp az arcán (és nem máshol) kell viselnie a részegség maradandó jeleit. Bár a névelő is funkcionálhat deiktikus elemként, ami épp névmási származásával függ össze, az említett példában mégis inkább a konkretizálásra szolgál. Az *ez ételbe es italba* esetében az *ez* determináns hasonlóképpen az egyedítésre, konkretizálásra szolgál.

Az (4) példa esetében azonban az *e* elem névmási utalószó, amelynek jelentését az alárendelő mellékmondat fejtí ki.

Ez ilyen rébeges es tobzodo fejedelmec es birác példa esetében, ha megnézzük a szerkezet szöveggörnyezetét, ebben Ézsaiás és Jób könyvére hivatkozva, illetve annak jövendöléseit magyarázva általában beszél a gyermekesű és képmutató fejedelmekről, kiket Isten ad a bűnös népnek. A szövegben az *olyan* melléknévi mutató névmás tehát ezekkel kerül koreferenciális viszonyba. Az *olyan* – *ilyen* oppozíció jelzi, hogy az *ez ilyen* + *főnév* szerkezetben kifejtő deiktikus rámutatás történik, s ezt a funkciót a közelre mutató melléknévi névmás tölti be, míg az *ez* determináns funkciója a már említettség, ismertség jelölésében határozható meg. Az *ilyen* névmással történő kifejtő

(részeges és tobzódó) utalás révén valósul meg a témaazonosság jelölése, a főnévi elem nyomatékosítása, a szerkezet referenciális erejének növelése.

3.2. *A határozottság kétszeres jelölése az ezt è, ennek è + főnév típusú szerkezetekben*

Az *ezt e* könyvet típusú szerkezetek analógiás hatásra történő megjelenése a középmagyar kor írásbeliségében csak úgy magyarázható, ha a közelre mutató névmások körében is elindulhatott olyan grammatikalizációs folyamat, amely a névelővé válás irányában hatott, azaz már korábban léteznie kellett bizonyos nyelvjárási részlegekben a nyelvhasználatban névelőnek (előzménynek) minősülő *e, ez* elemnek. A fent említett típusokat nyelvtörténetírásunk értelmezős szerkezeteknek minősíti: „E szerkezetben a főnevet közvetlenül megelőző palatális forma tekinthető akár egykori névelő-(előzmény)-változatnak is, bár az effélék ez esetben a rámutatás erőteljesebb volta miatt a velárisnál inkább tekinthetők olyan névmáshoz kapcsolt értelmezős szerkezetnek is, melyekben szintén megvan a névmás.” (Gallasy 1992:750)

Ennek, úgy vélem, több tény is ellentmond: az említett szerkezettypusokban a névmás egyzetetett alakja a főnévi összetevővel arra utal, hogy a névmást követő *e, ez* elem nem névmási funkciójú; továbbá a középmagyar korban már léteznek a főnévi mutató névmásnak olyan összetett változatai, mint *eme ~ ama, ezen ~ azon*, de ezek nem hatolnak be az említett szerkezetekbe a névmást követő *e* elemek helyére.

A korpusz adatait aszerint csoportosítottam, hogy a szerkezet névmási eleme anaforikus vagy deiktikus funkciójú.

Anaforikus funkcióban

- (6) ...à tenger melet talált volna [ti. Szent Ágoston] egy gyermetskere, melly kalánkaual hordot volna vizet à tengerből **egy kis vermetskébe**, mellyet à parton váiat volna à főuenbe. (...) Az felelt volna az Ágoston barátnac: Im az egész tengert be hordom **ebbe ez vermetskébe**... (Háló C1b)
- (7) ...à **műnen teftűnc à mi fő ellenségűnc**, rakua gonof kéuanfágal es igyekezettel. **Ennec è gonof ellenfégnec elene mondottunc à kereftégbe**, es à mi feiedelműnk nec, à mi Wrunc Christuf Iefufnac magunkat igirtuc es adtuc, **megis eskettűnc**, hogy à **műnen teftűnk nec ellene akarunc álani**, (...) En édes Demeterem, **eft è draga dolgot nem hallottác à kuaßoc**, es az ördeg nec kolbáßi... (Dial B8ab, C1a)

- (8) *A rébégfég ómagába nagy bűn: Eft è bűnt ifmet tób bűneckel bűnteti, tudni illic, eßtelenfégel, bolondfágal, ez életnec reuid vóltáual, ioşágnac es tiştefeşnégnec elueştefeşéuel etc. Es no ha az emberec mind ezeket è nagy károkat láttyác: De mind ez által nem gondolnac semmit véle... (Dial K7a)*

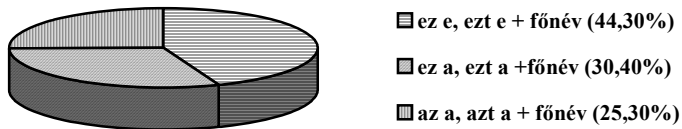
Deiktikus funkcióban

- (9) *Eszt è kőnyuet, attyámfia, Deac nyeluen hosztác wrunknac, à mú felséges és kegyelmes Királyunknac. (Háló A1b)*
- (10) *...Minden Marhaiokban zsakmánt tesz nec, és annac vtánna rettenetes soc kénzássockal meg őlic őket, Miképpen ennec vtánna meg kezded oluasni és latni **ebben è kőnyuetskében**. (Háló F2a)*
- (11) *...Ezokaért inti şent Pal à kereştényeeket, eşt monduan. Eph. 4. Semmi heaba valo chachogás şayatokból ki ne mẽnyen (...) Így şól Eph. 5: réşébeis eşt monduán: Legyetec ezokaért Iştenneç kőuetői, mint şerelmes fiac (...) Paráznaşág kedig, es şemmiféle tiştatalanşág, auagy telhetetlenşég ingyen fe neueştefeşéc tú kőzettec, (...) **Ebbe è şent Pál túkerébe** iól meg lathattyuc, ha kereştýenec vagyüç auagy nem. (Dial M3a)*

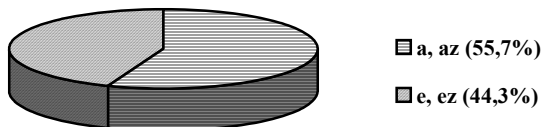
Az *ez e*; *ezt e*; *ennek e stb.* + főnév típusú szerkezetek viszonylagos gyakorisága és váltakozása olykor egy mondaton belül is az *ez a (az)*; *ezt a (az)*; *ennek a (az) stb.* + főnév, illetve az *az a*; *azt a (az)*; *annak a (az) stb.* + főnévi szerkezetekkel a vizsgált Heltai szövegekben azt mutatja, hogy a névmási elemet követő *e*, *ez* fölcserélhető a határozott névelő veláris változatával. Ez pedig csak abban az esetben lehetséges, ha az analógiás szerkezetekben előforduló *e*, *ez* már nem névmási, hanem névelői funkciójú. A palatális forma névelői használata mellett szól az is, hogy az *e*, *ez* nem toldalékolható ezekben a szerkezetekben, a főnév esetragját a névmási elem veszi fel. Ugyanakkor e három szerkezettípus váltakozása arra is figyelmeztet, hogy a névelő fogalma Heltainál sem csupán a veláris változathoz kötődik, bár az egyes típusok előfordulási arányának összevetése a veláris változat dominanciáját mutatja ezekben a szerkezetekben. A gyakorisági vizsgálatok is ezt támasztják alá (l. 3. ábra):

Szerkezettypusok	Diálogo	Háló	Az adatok száma összesítve
ez e; ezt e; ennek e stb. + főnév	19	51	70
ez a (az); ezt a (az); ennek a (az) stb. + főnév	13	35	48
az a; azt a (az); annak a (az) stb. + főnév	11	29	40

1. ábra

2. ábra A szerkezettypusok százalékos megoszlása

3. ábra A veláris és palatális forma előfordulásának gyakorisága a vizsgált szerkezettypusokban

Az anaforikus szerkezetek szövegbeli funkcióját tekintve ki kell emelnünk a topikfolytonosság biztosítását az esetek zömében. Ugyanakkor érdemes arra is figyelni, hogy ezekben az anaforákban, a koreferens szerkezetekben mit vált fel az *e*, *ez* elem. Ebből a szempontból figyelemre méltó az *ebbe ez vermetskébe* adat, ugyanis az első említéskor a főnév határozatlan (*egy kis vermetskébe*), a második említés azonban épp az ismertként való megjelölés okán már megkívánja a determinálást. A determinálás azonban két módon valósul meg: a mutató névmás által, melynek referenciális jellegéből adódik a nyelvtani határozottság, illetve az *ez* elem által. E szerkezet esetében tehát *egy – ez* váltás történik, a palatális változat funkciója azonban nem anaforikus (ezt ugyanis az *ebbe* névmási elem tölti be), hanem az ismertség jelölése.

Az *Ennec è gonof ellenfégnec* szerkezet esetében azonban à – è váltás következik be. Az anaforikus funkciót ez esetben is a névmási elem (*ennek*) tölti be, amely az előző mondat azonosító szerkezetének (*à múnen testúnc à mi fő ellenségűnc*) mindkét főnévi elemére referálhat. A szerkezet további részét (*è gonof ellenfégnec*) akár redundánsnak is mondhatnók, ha nem éreznők a közlés szándékvezéreltségét, azt a beszélői intencionalitást, amely épp az ismétlés által kívánja nyomatékosítani és általánosítani az emberi gyarlóság okának gondolatát.

A koreferens szerkezetekben a határozott névelő (*à*) csak kísérője a birtokos személyrag által már jelölt egyedítésnek (*testünk, ellenségünk*). Az *Ennec è gonof ellenfégnec* szerkezetben a palatális változat névelői funkciója a szöveggörnyezet által is megerősített beleértettség és egyedítés jelölésében határozható meg. Némiképp hasonló helyzet áll fenn az *Efst è búnt* szerkezet esetében is, azzal a különbséggel, hogy *nagy bűn* (határozatlanság, a névelő hiánya) – *è búnt* (határozottság) váltás következik be. A mutató névmás (*ezt*) ez esetben is az azonosító szerkezet (*A rébégfég őmagába nagy bűn*) mindkét elvont fogalmára referálhat. Az *è* elem funkciója hasonlóképpen a kontextuális beleértettség révén az egyedítésben jelölhető meg, azaz hogy a részességről mint bűnről, és nem másfajta bűnről van szó.

A kiemelt deiktikus szerkezetekben a névmási elem funkciója bizonyos esetekben exoforikus (*Eszt è könyuet, ebben è könyuetskében*), más esetben endoforikus (*Ebbe è bent Pál túkerébe*) rámutatásként értelmezhető. Az *e* elem által jelölt határozottság irányultsága az első két esetben (*è könyuet, è könyuetskében*) az azonosíthatóság alapján érthető meg; a harmadik esetben (*è bent Pál túkerébe*) az *è* determináns az ismertséget jelöli, tekintve hogy a szövegelőzményben már szó esik az Efezusiakhoz írt levelekről beágyazott egyenes idézőként.

3.3. A palatális változat előfordulása deiktikus funkcióban

3.3.1. Időmegjelölések

Az időmegjelölések esetében igen nehéz eldönteni, hogy ezek névmási vagy névelői determinánst tartalmaznak, ugyanis már a késő ómagyar kortól kezdve ezek a szerkezetek mint lexikálisan kötött formák a palatális változattal váltak csaknem általánossá, s a gyakori használat következtében konvencionizálódtak.

Az időjelölések három fajtájával találkozunk: azok, amelyek az *elmúlt* melléknévi igenevet; időhatározószókból képzett jelzői funkciójú melléknévet (*mostani, mai*) tartalmaznak vagy azok, amelyeknek főnévi eleme napot,

napszakot, illetve hosszabb időszakot jelölő főnév. A vizsgált Heltai szövegekben ezekben a lexikálisan kötött szerkezetekben már megfigyelhető *ez, e ~ az, a* váltakozás (21:6 arányban), ami már a palatális ~ veláris forma felcserélhetőségére enged következtetni. Annak eldöntésében, hogy ezek névelős szerkezetek, vagy pedig névmási determinánst tartalmaznak, a szövegvizsgálat is nyújt néhány fogódzót.

- (12) *Miuel hogy ezokaért **moftanis** βinte ezen bűneket látýuc, bõuē bõuen kedig, annyéra, hogy foc képen meg haladgya è **moftani idő amáft**...* (Dial C7b)
- (13) ***Ez napokon** [ti. a böjtnapokon] nem merteneç hust õnni, hanem czac lenczet etc. **Mas napon** szabad volt à tikmony, vay, tey...* (Háló C8b)
- (14) *Iobban vala dolgod, mikor **ez elmult időbe** βembe vallánc egymáfsal: Mert ackor βép βined vala, io ruhaid valanac: **de mostan**, mint én latom beteges vagy: mert βined áft mutattya...* (Dial A5a)
- (15) *...Kit **ez elmult vdőben** minnyáian tőle meg vackitatuán, aytatoson tiszteltűc...* (Háló A2a)
- (16) *Nem choda ezokaért, io attyamfia Demetter, hogy oly igen elβegényedneç az emberec è **mostani időbe**...* (DialH2a)
- (17) *Talamchac keufet aluttál **ez éyel**, hogy **ilyē reggel** fel iöttél?* (Dial I4b)
- (18) *En áft hiβem, hogy **ez estue** à gonoβ tarfafághoz találkoftál volt...* (Dial E6b)
- (19) *Io Antal vram, fogadáfunc vagyon, hogy **mind ez egész hetet** meg akaryiuc illeni...* (Dial G4a)
- (20) *Meg senteltűc **ez egész hetet**...* (Dial M8a)
- (21) *Hála legyen az őrec WR Iftenneç, hogy è **mai βent vafarnapō** hozzád találkoftam...* (Dial D2a)
- (22) ***Az elmult esztendőben** meg szabadula egy az őrdegi Vadászoknak fogsagábol...* (Háló G1a)

Azokban az esetekben, amikor egy mondaton belül fennáll a közel – távol oppozíció (*è moftani idő amáft*; *Ez napokon – Mas napon*), biztosnak tűnik, hogy a szerkezet *ez* eleme névmás. Kivételt képez az *ez elmult időbe – de mostan*

szembeállítás, ahol a palatális forma funkciója nem fogható fel exoforikus rámutatásként, hiszen a *mostan* időhatározószó utal konkrétan a beszédidőre, míg a másik szerkezetben az *elmúlt* melléknévi igenév olyan időintervallumot reprezentál, melyet a beszédidőhöz viszonyítva befejezettek kell tekintenünk. Az *ez elmúlt időbe* szerkezet tehát szemantikailag és funkcionálisan olyan *ez* elemet követel meg, melyben a névmási rámutatás ereje kevésbé érzékelhető. Az *ez* elem névelői használata mellett szól az is, hogy a vizsgált szövegekben azonos szerkezetekben a palatális forma váltakozik a veláris változattal.

Az *ez éyel* szerkezetben a determináns névmási vagy névelői funkciójának eldöntése érdekében vegyük figyelembe a perspektívát is, azaz azt a helyzetet, ahonnan a beszélő a szövegvilág dolgait szemléli. A beszélő nézőpontján belüli kiindulópontot (ahonnan a dolgok reprezentálódnak) az *ilyen* közelre mutató melléknévi névmás jelöli ki, a mutató névmások esetében ugyanis a közel és a kiindulópont nem különül el egymástól (vö. Tolcsvai 2001: 178).

Az *ilyē reggel* szerkezet nyelvileg kifejtő rámutatás, azaz a névmás értelmezhetőségét a főnév teszi lehetővé. Ehhez a kiindulópontoz képest az *ez éyel* szerkezetben nem a determináns, hanem az *éjjel* főnév utal a beszédidőt megelőző eseményidőre. Ez azt jelenti, hogy az *ez* funkciója nem fogható fel névmási rámutatásként. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a határozott névelő sajátja is lehet az elvont rámutatás, amely épp névmási eredetével függ össze.

Az *ez estue* esetében a nézőpontot belüli kiindulópontot a jelen idejű ige (*hişem*) és a személyes névmás (*En*) jelöli ki, ehhez képest az *estue* főnév a beszédidőt megelőző eseményidőre utal. A mondatban a figyelem számára nem a beszédidő, az itt és most, hanem az ehhez viszonyítva más időintervallumot reprezentáló szerkezet kerül előtérbe, és értelmezhetőségében igen fontos szerepet játszik a determináns. Ennek funkciója nem határozható meg névmási rámutatásként, hiszen akkor a beszédidőre és nem az eseményidőre kellene vonatkoznia. Az eseményidőt pedig a múlt idejű igék teszik értelmezhetővé.

Az *è mostani időbe* típusú szerkezetben egyfelől az *e~a* felcserélhetőségének ténye szól a palatális forma névelői használata mellett, másfelől a szerkezet generikus jelentése. A *mind ez egész hetet, ez egész hetet* példák esetében az általános névmás és az *egész* melléknév használata arra utal, hogy szemantikailag az *ez* általában véve a teljes hétre vonatkozik, ilyen értelemben szemantikailag és funkcionálisan a névelőhöz áll közelebb, bár kétségtelen, hogy a deiktikus rámutatás érzékelhető. Az *è mai βent vařarnapō* esetében azért nehéz eldönteni, hogy a szerkezet névelői vagy névmási, mert a deiktikus rámutatás igen erőteljes.

3.3.2. Névelős szerkezet vagy lexikalizálódott egység?

Az *e világ* szerkezetben már a késő ómagyar kortól a palatális változat állandósult, s a szerkezet nagyon speciális jelentéstartalommal lexikalizálódott. Ómagyarkori nyelvemlékeinkben kizárólag a 'földi világ' jelentésben fordul elő olyan szövegkörnyezetben, ahol a másvilággal való szembeállítás egyértelmű. (Gallasy 1992: 744)

A lexikalizálódás legbiztosabb jelei e szerkezetben az *e* elem névmási értékének elvesztése, az (exoforikus) deiktikus rámutatás gyengülése, az alaki állandósulás és a determinálás lehetősége határozott névelővel. A Heltai-szövegekben a példák egyikénél sem találkozunk a szerkezetet megelőző névelővel.

- (23) ...*Tű femmiképen meg nem próbálhattátoc az Iftennec akarattyát, nemis dichirhetitec, hanēha tűnnē magatokat meg tagadgyátoc, es elbuchuštoc è vilagtól. Mert à világ értelme βerént valo iárás: ōrdeg βerént valo iárás. Mert è vilagnac fiai, ōrdegnecc fiainac neuβtetnec az irásba...* (Dial C2b)
- (24) ...*mindenképen meg tóltic magokat, mint ha à vilagiackal egy tzebe auagy tarfafaqba volnánac: mint ha è vilagnac foqa ellene nem mondottac volna: mint ha az Iften à kereβtieneket è Világtol foqa el nem válaβtotta volna...* (Dial C1b)
- (25) *Ez rettēetes dolog kedig, hogy az [ti. Nagy Sándor], ki è βéles vilagot meg gyōβte es meg haytotta vala, a borrtol meg gyōzettettéc.* (Dial C8b)
- (26) ...*Mert az Euangeliomat megvetuén, az ōrdeg az ó hazugsagáual azzoc által bemerūlōtte és belepte mind è széles világot...* (Háló C5b)
- (27) *Senki két Wrat nem βolgalhat: Nem βolgalhattoc az Iftennec; es è Világnac. (...) Ne cheledgyetec è vilagnac hafonlatofágára...* (Dial C2b)
- (28) ...*Mint ōlte meg szūleinket, Adamot s' Euát: Es miképpen annac vtánna minden fēle veszedelmeket, hadakat, vérontassokat, kegyetlenségōket szōrzet és tamasztott mindenkoron ez viláqban...* (Háló C6b)

- (29) *E Prophecia és iöuendlés mikoron immár be tellyessedet legyen, és az Isten az ördög, és annac Antichristussa által elégé gyötrötte ez világot, (...) Mert mind behalolta, és vagságba bekörítötte az embereket ez világon...* (Háló C8a)
- (30) *A keresztyén foglyoc közzül nemellyec el vnuán magokat, à szent Léleknecc vigasztalassa által vidamsagot vesznecc magoknac, Meg vtáluán, mind ez világot, mind halált is...* (Háló M7a)

A kiemelt példák közül figyelemre méltó a (23), ugyanis a *világ* ~ *vilagnac* váltakozás következik be. A másodszori említés akár nyelviileg kifejtett anaforikus utalásként is értelmezhető, s mint ilyen, névmási kijelölős szerkezetnek minősülne, bár meg kell jegyeznünk, hogy ezekben az esetekben a kontextus nem egyértelműsíti, hogy lexikalizálódott egységről van-e szó, avagy értelmezhető kijelölő jelzői szerkezetként.

Azokban az esetekben, amikor a palatális forma és a főnév közé beékelődik a *széles* jelzői funkciójú melléknév, nem beszélhetünk lexikalizálódott egységről, ugyanis ezek a szerkezetek nem az *evilág* főnév nagyon specifikus jelentésében fordulnak elő, hanem az általános 'a világ' jelentésben. Ezek tehát névelős szerkezeteknek tekinthetők. Emellett szól az az érv is, hogy az *e (ez) világ* mint lexikalizálódott egység szórendje szigorúan kötött, ehhez viszonyítva a névelősnek mondható szerkezet szórendi kötöttsége viszonylagos az előbbihez viszonyítva. A toldalékolhatatlanság kritériuma mindkét szerkezet típus esetében érvényes: az *e (ez) világ* esetében éppen a specifikus jelentéssel történő lexikalizálódás és az ezzel együtt járó névmási rámutatás mint funkció elhomályosulása képezi akadályát az eredetileg névmási elem toldalékolhatóságának (bár meg kell jegyeznünk, hogy az írásmód a szerkezet lexikalizálódásában még egy átmeneti állapotra utal); a palatális forma, jelzői szerepű melléknév és főnév együttesét tartalmazó szerkezetek szemantikája az *e* elem (névmás-)névelői használatára enged következtetni, ami kizárja a névelői elem toldalékolhatóságát.

3.4. A palatális változat anaforikus használata

- (31) ...mely **nemefen rendelteç à regi fent iamboroc aßt** [ti. az időt], à hitnec agai berént... (...) Lattya te kegyelmet, mely **nemes rēdet tartottac à régi fent iamboroc, az időnec elrendelésébe** . óc kedig **rendeltéc az időt** oly formán, chac à begény kőfségért, hogy **è rendel** inkább vihefséc à begény igyűgyüket a hitnec againac ismerésére, es meg tanulására. (...) Mikor eképen **az időnec rendeléséről gondolkodnám**: Mindgyaráft eßembe iuta, az órdegncet álknaksága (...) Mert **ez az órdegncet igyekezete**, hogy valahol az WR Isten egy templomat épít: ott mindgyaraft az órdeg Kápolnát rac melléie. **Igy múuelt az időnec rendeleséuelis**. (Dial A2b, A3a)
- (32) ...Es **ßáz közzül fem gondolya, egy mely igen nagy bűn legyen à Réfegség es à Tobzodás**. Gyűytettém nzokaert è kis kőnyuetsket, hogy az embereknec eleykbe adnam, az én itiletem berént, **ez ifonyoságos bűneknec nagy voltát**: hogy eßekbe véuén magokat, innét nnekutánna **ez ondokságokat eltauoßtaßac**... (Dial A3b)
- (33) Mert az Istenec igiéből hallottam es tanulã, **mely igen nagy gonofság legyen à réßegféç es a tobzódás**, Es mely igen gyűlőlye az WR Isten. Hogy kedig igen gyűlőlye **è gonoffügokat**, à **ßent lélec böuen meg mutattya es meg ielenti à ßent irásba**: kiuáltképen **Sodománac es Gomorránac elßűlyeßteßénec rettenetes példáiába**. Mert mikor à **ßent Ezekiel propheta elő ßamlálya cap. 16. az okokat**, es à **bűneket**, melyekért az WR Isten **è vároßokat elßűlyeßtötte**, legelőßeris **è gonofságrol emlekezic**... (Dial A7a)
- (34) Aszt mondia, hogy **hazug**, és az **hazugságnac attya**. Annac vtánna, hogy **gyolkos**. Christus wrunc iol tudta, kiczoda legyen az órdeg, Es minemű tulaydonsagu legyen: Ezért tulaydonittya neki **ez vndokságos rūt bűneket**, az **hazugsagot**, és à **gyolkosságot** (Háló A2b)

A 3.4. alatti példákban a névelői helyzetben megjelenő *e*, *ez* egyértelműen közelre mutató névmás anaforikus funkcióban. Az anafora megértését a koreferens elemek közötti kis referenciális távolság, a témajelölő szók gyakori ismétlődése, valamint az egyes szövegrészekben (31) a topikfolytonosság teszi lehetővé.

4. Összefoglalás

A határozottság önmagában nem szövegtani jelenség, de jelölésének vizsgálata szorosan összefügg a szövegmegértés olyan jelenségeivel, mint a tematikus kontextus, a perspektíva, a koreferenciaviszonyok, a deixis, a topikfolytonosság. A vizsgált Heltai-szövegekben az *e*, *ez* elem (névmás-)névelői és névmási használata egyaránt előfordul, a névelő fogalma tehát Heltai nyelvhasználatában a palatális és veláris formához is kötődik.

A vizsgált szövegek nyelvében tehát megfigyelhetjük, hogy a korszak írásbeliségére jellemző anaforajelölés sajátos és gyakran használt eszköze a közelre mutató névmás. A határozott névelő palatális változatának kialakulására az *a*, *az* névelővel váltakozó előfordulására utalnak az *ez e*, *ezt e* + *főnév* típusú szerkezetek, vagyis a vizsgált Heltai-szövegek nyelvében mondhatni viszonylagosan gyakori az *e*, *ez* elem névelői használata. A veláris és palatális forma felcserélhetősége az említett szerkeztípusokban arra enged következtetni, hogy közöttük nincs semmiféle funkcionális megoszlás. Szakirodalmunk fölveti annak kérdését is, hogy a palatális határozott névelő előfordulása nemcsak bizonyos nyelvjárási részlegek sajátja, hanem ezen nyelvjárási részlegeken belül használata differenciált, s bár semmiféle funkcionális „munkamegosztás” a veláris és palatális forma között nincs, előfordulása a fonetikai helyzet függvénye (Kovács 1971: 88–89). A palatális formának a fonetikai helyzettől függő előfordulása nem bizonyítható Heltai nyelvhasználatában, azt láthatjuk, bármilyen helyzetben megjelenhet.

Bár a jelen vizsgálatból korántsem fogalmazhatunk meg általános következtetéseket a palatális névelő középmagyar kori prezentatív funkciójú használatára, gyakoriságára, a jelenség viszonylagos lokalizálhatóságára vonatkozóan, mégis úgy érzem, a kutatás hiánypótló, s mint ilyen, természetesen folytatást igényelne. További feladatok lehetnének: a jelen korpusz összevetése az *Erdélyi Szótörténeti Tár* adataival a palatális határozott névelő erdélyi nyelvjárási elterjedtségének feltérképezése céljából, de a jelen kutatás szerves része egy nagyobb lélegzetű kutatásnak, amelynek célja Heltai Gáspár nyelvének névelőhasználati sajátosságait feltárni.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 461–471.
- Gallasy Magdolna 1992. A határozott névelő. In Benkő Lóránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 716–756.
- Gallasy Magdolna 1980. Névelőhasználati kérdések. *Nyelvtudományi Értekezések* **104**: 339–344.
- Kovács István 1971. A határozott névelő használata „Az Lándorfejírvár elveszésének oka...” nyelvemlékben. *Magyar Nyelvjárások XVII*: 87–108.
- Pereszlényi Pál 1682. *A magyar nyelv grammatikája. Grammatica Lingvae Ungaricae.* = (Hasonmás kiadás fordítással – C. Vladár Zsuzsa ford.) 2006. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai **226**.
- Szabó Géza 1975. A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez. *Magyar Nyelvjárások XXI*: 33–44.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Wacha Balázs 1991. Névelőhasználat, határozottság. *Magyar Nyelvőr* **115/1–2**: 80–92.

Források

- Heltai Gáspár 1552. *A Reszegseg nec es Tobzodáfnac vebedelmes vóltárol valo Dialogus.* (hasonmás kiadás) 1951. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest
- Heltai Gáspár 1570. *Háló.* Kiadta Trócsányi Zoltán 1915. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 29–139.